

УДК 630.235.6.

Гудзевич А.В.

Культурфітоценози: проблеми функціонування та оптимізації

Розглядаються особливості культурфітоценозів як складної взаємодії природних і суспільно-історичних чинників. Осмислені сучасні тенденції розвитку культурфітоценозів на прикладі Олександрівського парку. Визначені перспективи використання, відтворення і збереження паркового культурфітоценозу. Ключові слова: культурфітоценоз, парк, ландшафт, функціонування, збереження.

Гудзевич А.В. Культурфитоценозы: проблемы функционирования и оптимизации. Рассматриваются особенности культурфитоценозов как сложного взаимодействия естественных и общественно-исторических факторов. Осмысленны современные тенденции развития культурфитоценозов на примере Александриевского парка. Определены перспективы использования, воссоздания и сохранения паркового культурфитоценоза. Ключевые слова: культурфитоценоз, парк, ландшафт, функционирование, сохранение.

Gudzevich A.V. Kul'turfitocenozy: problems functionings and optimizations. The features of a kul'turfitocenozy are examined as difficult co-operation of natural and society-historical factors. Modern progress of kul'turfitocenozy trends are intelligent on the example of Aleksandrievskogo парка. The prospects of the use, recreation and maintainance of park kul'turfitocenozy are certain. **Key words:** kul'turfitocenozy, park, landscape, functioning, maintainance.

Постановка проблеми. Багатовікова господарська діяльність людини на теренах України призвела до майже цілковитого зникнення натуральних ландшафтів та виникнення на їх місці штучних геокомплексів. Антропогенні за своєю суттю трансформовані натуральні або заново створені техногенні ландшафти за своїми структурно-функціональними особливостями та напрямком розвитку є близькими до своїх природних аналогів за що й справедливо деякими авторами відносяться до квазіприродних [4]. Особливу групу в їх числі займають культурфітоценози. Засновник теорії фітокультурних ландшафтів, Ю.П. Бяллович [1, 2] визначав культурфітоценоз як певну сукупність, котра характеризується певними взаєминами рослин між собою, із середовищем, на які накладаються реакції ландшафту та комплекси цілеспрямованих рослинницьких заходів людини. Такий комплекс включає як чагарниково-деревні (полезахисні лісові смуги, насадження зон відпочинку, санітарні зони промислових виробництв, лісопарки, міські парки та сади,

бульвари та сквери), так і трав'яні рослинні угруповання (газони, квітники, пасовища та ін.), які формує, контролює і регулює людина на всіх етапах їх розвитку.

Породжені в результаті складної взаємодії природних і суспільно-історичних чинників такі ландшафти є, за передовими європейськими підходами, самодостатніми і значимими територіями чи фрагментами біо- та ландшафто-різноманіття. Найкращим зразком територіальної сумісності їх природної і культурної компоненти слугує досить специфічна категорія в переліку об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) – «парки-пам'ятники садово-паркового мистецтва». Згідно зі статтями 6 і 7 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» вони підлягають комплексній охороні і належать до земель природоохоронного та історико-культурного призначення, оскільки мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність.

Аналіз останніх досліджень із розв'язання поставленої проблеми. Перекриття (накладання чи інтерференція) елементів антропогенно-культурного і природного середовищ, що визначає і забезпечує його єдність викликає дискусії в середовищі фахівців щодо збереження такої категорії в системі ПЗФ. Їх позиції коливаються від беззастережно або обережно позитивної (Ена, 1989; Краснитский, 1983; Стойко, 1980; Шеляг-Сосонко, 1988 та ін.) до різко негативної, включаючи пропозиції виключити зі складу ПЗФ. При цьому прибічники навіть найбільш крайніх поглядів, розуміючи, що без культивування і догляду, старі історичні парки приходять у занепад і деградують, не відмовляються від забезпечення для парків охоронного режиму (Дулицький, 2002) та активного регулювання.

Постановка завдання. Звідси, цілком доречним виглядає бажання показати плоди співтворчості людської думки та її вираження в заходах, які визначають декоративність і довговічність паркового ландшафту за нинішніх, досить не простих в економіко-фінансовому плані часів.

Для виконання поставленої мети передбачалось вирішити такі основні завдання:

- зробити ретроспективний аналіз формування культурфітоценозу та осмислити сучасні тенденції його розвитку;
- дати екоотпичний та порівняльно-структурний аналіз деревно-чагарникового культурфітоценозу;
- визначити перспективи використання, відтворення і збереження культурфітоценозу.

Виклад основного матеріалу. Об'єктами досліджень слугували культурфітоценози Олександрівського парку, розташованого на північно-західній околиці Томашпільщини, що на Вінниччині.

Олександрівський парк заснований в кінці XIX ст. в межах садиби графині Ганни Бенетт. З переказів на території парку був побудований палац та будинки для обслуговування. Під час революційних подій 1917 рр. палац був знищений. Засновниця і власник паркової садиби графиня Г. Бенетт померла в Москві в 1916 році. Від маєтностей графині залишилися два невеличких будинки. Нещодавно один із них облаштовано під готель, інший заплановано реставрувати вже найближчим часом. Варто відзначити, що функціонуючий готель знаходиться поза територією парку.

Побудовано парк в регулярно-ландшафтному стилі. Це дало можливість максимально використати плакорні та ерозійно-долинні елементи рельєфу. Вододільна поверхня вмістила в себе декоративні композиції із біогруп дерев і кущів, поодинокі скульптури, дерев'яні колоди-лавки, квітники. Схилові ділянки ховаються під пологом здебільшого типових для широколистяних лісів дерев та кущів. Днище балки перетворено в каскад взаємопов'язаних водойм. Усі ці частини парку зв'язують між собою графські алеї — каштанів та липи, а також сучасна алея туї, що забезпечує їх цілісність та забезпечує сприйняття як єдиної композиції.

Ще з початку закладання у графському парку було представлено 80 видів листяних і шпилькових порід. За часів СРСР долею парку особливо ніхто не переймався. Він був власністю радгоспу та сільської ради. Згідно рішення виконкому № 441 від 30.07.1969 р. ця територія площею 11,0 га в якості парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення ввійшла до природно-заповідного фонду Вінницької області [3,5]. Проте це мало, що змінило в житті парку. Він продовжував занепадати: засмічувався та захаращувався. Відновлювальні роботи розпочали лише 3 роки тому. Облагороджено парковий ставочок. Висаджені нові алеї, зокрема алеї з туї. Декілька років поспіль функціонують розсадники на місці старого саду. Відновлено пасіку, основану за радгоспних часів. Тепер вона нараховує 75 вуликів. Обладнано колодязь, готель.

Культурфітоценоз представлений найчастіше розрідженими одно- і багатостовбурними деревами та біогрупами, які досягають різної висоти (25-30 м) і діаметра (27-52 см). Серед них: софора японська, каштан їстівний, смерека біла, дуб болотяний, бундук канадський, сосна чорна, бук європейський, модрина європейська і сибірська, ялина звичайна, ялиця європейська. Ліани — жимолость-каліфоль, кизил лук'янівський і елегантний. Досить зрілий екземпляр кизилу віком 112 років продовжує плодоносити й понині. Донедавна була і срібляста (голуба) ялина. Елітністю виділялися горіхи. Наприклад, горіх грецький, зі слів старожилів, мав плоди розміром з куряче яйце. Частину садиби займав сад в якому були представлені різноманітні сорти плодово-ягідних культур.

Деревостан крім інтродукованих порід значною мірою формують місцеві види широколистяних порід: дуб черешчатий, липа (європейська, широко- і вузьколиста), ясен звичайний, клен (гостролистий, польовий, ясенолистий). Стан усіх їх гарний. Підріст одиничний, представлений здебільшого липою, грабом чи дубом та й то на межі з само регульованою частиною парку.

Проективне покриття травостою 60-80%. Домінантами на різних ділянках виступають копитняк європейський, зеленчук жовтий та ягиця звичайна.

Одна із галявин обладнана під дитячий майданчик. Гірки, поруч з добротними гойдалками чудово вписуються в оновлений парк.

Серед паркових просторів притягують до себе місця відпочинку в тіні дерев: столи та лави. Ефектно виглядають альтанки. Вони розосереджені навколо водойми. Центрове місці відведено альтанці з милозвучною назвою — Любові, відновлений на місці колишньої такого ж роду малої архітектурної форми. Розташована в центрі культурфітоценозу дещо на підвищенні вона привертає увагу та викликає захоплення у відвідувачів.

На вільній від дерев і кущів території давнього парку поруч з каштановою

алеєю простягнулися огорожені «хороми» екзотичних для нашої місцевості страусів (африканських та австралійських). Вже в найближчому майбутньому, за словами працівників ВОКСЛП «Віноблагроліс», парковий зоокуточок має поповнитися передусім представниками місцевого птахства, а також іншими цікавими тваринами. Зоокуточок має стати своєрідним вікном у світ тваринного царства, який уможливить вивчення поведінки тварин та сприятиме здійсненню важкої і вкрай необхідної роботи зі збереження і відтворення рідкісних видів тварин.

Загалом, поодинокі дерева і кущі, парковий зоокуточок і дитячий майданчик вміло вписані у навколишній ландшафт, мають сильний естетичний вплив на відвідувачів.

Окрім повернутої з небуття і, нині доглянутої частини парку, має місце і саморегульований лісовий масив парку. Він розташований на добре виражених схилах північно-східної, східної і південно-східної експозицій. Листяний ліс віком більше 100 років представлений доволі зімкнутим (0,7-0,9) деревостаном висотою 24-26 м та діаметром дерев 23-45 см. Тут в першому ярусі домінує дуб звичайний *Quercus robur* L., граб звичайний *Carpinus betulus* L. та ясен звичайний *Fraxinus excelsior* L. У другому ярусі та в підрості залісеного парку ростуть клени гостролистий *Acer platanoides* L. і ясенелистий *A. negundo* L., черешня *Cerasus avium* L., липа серцелиста *Tilia cordata* Mill., а також граб звичайний та ясен звичайний. У підліску цих паркових фітоценозів поширена ліщина *Corylus avellana* L., свидина *Svida sanguinea* L., бузина чорна *Sambucus nigra* L., бересклет європейський *Euonymus europaea* L. і бородавчастий *E. uerucosa* Scop., клен польовий *Acer campestre* L.

Крім зазначених рослин одинично зустрічаються: береза бородавчата *Betula pendula* Roth., осика *Populus fremula* L., тополя чорна (осокіп) *Populus nigra* L., тополя біла *Populus alba* L.

Під покривом деревних і кущових видів добре представлені неморальні види: копитняк європейський *Asarum europaeum* L., зеленчук жовтий *Galeobdolon luteum* Hudls., медунка темна *Pulmonaria obscura* Dum., яглиця звичайна *Aegopodium podagraria* L., зірочник лісовий *Stellaria holostea* L.

Звертає на себе увагу досить значна частка всихаючих і ослаблених дерев через пошкодження шкідниками, хворобами та іншими чинниками негативної дії. Звідси – сухостій і валіж (свіжий і минулих років). Їх накопиченню сприяє і зниження інтенсивності лісівничих заходів в попередні десятиріччя по формуванню насаджень парку (рубки догляду). Відсутність потреби в дровах місцевого населення також не спонукає до пожвавлення догляду паркового деревостану. Природна інтенсивність само зрідження, властива неосвоєним лісовим масивам, в цих насадженнях ще не досягнута.

За типами умов місцезростання, найбільша частка сухостійних дерев відмічена у вологих заліснених урочищах днища балки.

Значним багатством парку є його тваринний світ. З лісопаркових тварин, окрім чисельних безхребетних, часто трапляються на очі дятел, синиця, сойка, зозуля, дрозди, вівчарик зелений, малинка, соловейко (до 20 осіб), коноплянка, шпак звичайний, горлиця, голуб, грак, галка, жайворонок лісовий, шуліка чорний та ін. З боку населеного пункту (с. Благодатне) часто прилітають горобці (хатній та польовий), ластівка сільська.

Пташиний спів та перегукування – невід'ємна риса парку. Співають,

сидячи на дереві, або на куші соловейко, дрізд, синьошийка, зозуля, кропивник, мухоловка і ряд інших птахів. Найгучніший і найтриваліший спів навесні. Інтенсивність пісень птахів, за словами лісників, зменшується після появи пташенят, а як тільки вони почнуть підростати, пісні припиняються зовсім. Зате з цього часу загроза для шкідників лісу зростає в декілька десятків разів. Вченими підраховано, що на 1 га лісу птахи щодня в середньому збирають 25 кг комах, при певних умовах вони можуть зменшити кількість шкідників лісу на 40-76 %. Окремі з птахів, – ну справжні «передовики»: протягом світлового дня строката мухоловка прилітає до гнізда з кормом понад 500 разів, синиця і горихвістка – 400, повзик – 370-380, строкатий дятел – не менше 300.

Територія парку знаходиться в оточенні господарських вгідь різноманітної спрямованості. Одним із чудових сусідів культурфітоценозу парку виступає його близький родич за своєю природою (обличчям) та завданнями – агролісо-мисливське господарство.

З часу формування парку, тобто за останні більш як 100 років відбулися природні та антропогенні зміни, які виявляються в наступному:

- погіршення санітарного стану частини парку (східна) через відсутність рубок догляду за насадженнями та санітарних рубок;
- природна евтрофікація ставу за рахунок обміління, заростання вищою водною рослинністю, тобто наяву посилення темпів "старіння" водойми.

Нагальними завданнями поліпшення ефективного використання парку в найближчому майбутньому є впорядкування території, інвентаризація та реконструкція зелених насаджень, передусім саморегульованої частини (ліквідація захаращеності та самосіву, посадка берегозакріплюючих кущово-чагарникових форм навколо ставу). Подекуди і старий деревостан культурфітоценозу потребує підсадження молодих рослин. Оскільки вони будуть розвиватися в умовах, відмінних від тих, у яких спочатку знаходилися насадження при закладці парку, то це вимагатиме постійних контролюючих дій з їх збереження з боку лісників, що відповідають за стан парку-пам'ятника.

Висновки. Культурфітоценози є антропо формованими і регульованими геокомплексами. Створений образ парку та його оточення, який реалістично відображає ціннісні риси культурного ландшафту – культурфітоценозу, здатний привернути увагу місцевого населення, гостей, а також зацікавлених структур у потребі подальшого збереження та раціонального використання паркових територій. Разом з найближчим оточенням Олександрівський парк створює чудові можливості для організації навчально-виховної та пропагандистської роботи з природознавчого блоку знань та охорони природи. На часі – розробка маршруту природо-пізнавальної стежини (екологічна стежина), покликаної забезпечити краще сприйняття компонентів, законів, явищ і процесів довкілля, допомогти в оволодінні комплексною оцінкою результатів впливу людського суспільства на природне середовище, розширити кругозір з питань природокористування, раціональної організації території та її охорони.

1. Бяллович, Ю.П. Введение в культурфитоценологию [Текст] / Ю.П. Бяллович // Сов. ботаника. – 1936. – №2. – С. 21-36.
2. Бяллович, Ю.П. К теории фитокультурных ландшафтов [Текст] / Ю.П. Бяллович // Изв. ГГО. – 1939. – № 4-5. – С. 559-587.
3. Гудзевич, А.В. Природно-заповідна Вінниччина [Текст] / А.В. Гудзевич. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2002. – 128 с.

4. Дубровский, Ю.В. Квазиприродные экосистемы и их природоохранное значение / Ю.В. Дубровский // Живые объекты в условиях антропогенного пресса: Материалы X Международной научно-практической экологической конференции (г. Белгород, 15-18 сентября 2008 г.) – Белгород: ИПЦ „Политерра“, 2008. – С. 65.
5. Реєстр природно-заповідного фонду Вiнницької облaстi. – Вiнниця, 2005. – 52 с.